

ПЕТРОВ М.Б.

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В 30-х РОКАХ XV–XVIII СТОЛІТЬ:

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ДЕМОГРАФІЧНОГО, ЕТНІЧНОГО ТА ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ: МІСЬКЕ І ЗАМКОВЕ УПРАВЛІННЯ. –

Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.

Дослідження з міської історії ранньомодерного часу важко назвати популярними у сучасній українській історіографії, відтак вихід кожної фахової праці, що присвячена цій проблематиці, стає подією в академічному середовищі. Саме такою є монографія професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Миколи Борисовича Петрова (1952–2008 рр.). Посмертно опублікована зусиллями його колеґ, які склали гідну шану світлій пам'яті автора, вона стала своєрідним підсумком понад чвертьвікової праці М.Петрова над різними аспектами історії Кам'янця-Подільського та його околиць упродовж XV–XVIII ст.

При написанні своєї праці автор залучив широке коло джерел, переважно більшість яких становлять документи статистичного та описового характеру: люстрації, податкові реєстри, інвентарні та військові описи міста. Частина з них – це матеріали з архівів Києва, Львова, Кракова, Варшави, Москви. Особливу цінність становлять опис 1700 р., котрий дає уявлення про стан міста на час його повернення під владу Речі Посполитої, та описи житлового фонду, що проводилися у 1721, 1739, 1789 рр. із метою розквартирування гарнізону. Проведене автором дослідження магістратських книг дозволило ввести до наукового обігу цінні документи з історії Кам'янця, зокрема копію королівської грамоти 1670 р. про зрівняння міста у правах зі Львовом; видану у 1703 р. грамоту подільського генерала Мартіна Контського про відновлення трирічних ярмарків; зразок присяги 1714 р., установлений кам'янецьким магістратом для осіб, що зараховувалися до міщанського стану та ін.

Розгляд низки внесених на розгляд магістрату судових справ, свідчень, скарг, позовів дозволив авторові загалом охарактеризувати стосунки між польською, вірменською та руською громадами міста впродовж XVIII ст. Натомість інформація про повсякденне співжиття трьох міських спільнот протягом XVI–XVII ст. здебільшого подана на основі праць Ф.Кірика, що передовсім вивчав польську громаду, та здійснених О.Гаркавцем перекладів судових книг кам'янецьких вірмен. Це дозволяє вважати її дещо односторонньою й неповною стосовно історії руської громади Кам'янця, судові акти котрої не збереглися до нашого часу.

Використана при написанні книги література демонструє сферу наукових зацікавлень автора. Здебільшого це праці, присвячені різним аспектам історичної та соціальної топографії міста, а саме дослідженню еволюції й архітектурних особливостей його забудови; вивченню проблем взаємного розташування ринкових площ, вулиць, культових і житлових споруд; локалізації території проживання трьох міських громад. Зацікавлений у поверненні місту автентичного вигляду, автор підтвердив частину своїх висновків археологічними розкопками, що дозволили встановити локалізацію вірменського храму Св. Миколи, Іоанно-Предтеченської, Святотроїцької церков, а також кармелітського костелу.

Оснований на матеріалах кандидатської дисертації автора¹ другий розділ книги є найбільш плідним щодо влучних гіпотез і спростування навколонаукових теорій. За М.Петровим, історичну топографію Кам'янця-Подільського характеризував поліцентризм. Одним його осередком був Старий замок, звідки здійснювалося управління староством. Іншим виступало Старе місто з ринковими площами та ратушами. На думку дослідника, із 1374 по 1430 рр. загально-міським центром був майдан-ринок біля П'ятницької церкви. Перехід Кам'янця під владу Корони Польської відзначився змінами в його історичній топографії. Покликаючись на праці А.Прусевича та Ю.Нельговського, автор стверджує, що поляки «вписали» свій майдан-ринок у центральні ділянки колишньої головної площі, відтіснивши звідти православне населення (с.140). Новий ринок руської громади було організовано в північній частині міста. Вірмени, котрим удалося зберегти за собою частину садіб у центрі, сформували свій головний осередок у південній частині міста. Висновки М.Петрова спростовують твердження архітектора О.Пламєницької, за версією якої Польський ринок у Кам'янці сформувався на основі римського табору II–III ст. і належав руській громаді вже у XII–XIV ст., себто до офіційної локації міста князями Коріатовичами². Автор слушно зауважує, що знахідки на території міста римських монет – аж ніяк не достатня основа для підтвердження першої частини цієї гіпотези.

Критикуючи теорію О.Пламєницької, історик вказує, що жодне з міст Галицько-Волинської держави не знало регулярного, а тим більше прямокутного планування й забудови головного міського майдану-ринку (с.129), із чим можна погодитися. М.Петров також звернув увагу, що «святиня була обов'язковим атрибутом у громадському центрі – ринку українських міст ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Пізніше ці норми запозичали литовці, захоплюючи українські землі, а також містобудівники Московської держави» (с.139). З останнім важко погодитися, позаяк поява Ґедиміновичів у білоруських та українських землях аж ніяк не була завоюванням, а Московія значною мірою успадкувала традиції Володимиро-Суздальщини, яка була частиною тієї ж Русі (Київської чи Давньої, залежно від термінології, прийнятої різними дослідниками).

На дальших сторінках книги, докладно описуючи характер житлової та культової забудови Кам'янця, автор констатує, що в межах польської й української юрисдикції міста майже кожен квартал ідентифікувався за розташуванням на його території якогось храму, що становив окрему церковну парафію чи прихід. Відсутність цієї риси в топографії вірменських ділянок, на його думку, зумовлювалася рельєфом, що став фактором терасової забудови південної частини Кам'янця та малої кількості вірменських храмів. Упродовж усього досліджуваного періоду на території міста функціонувало лише чотири церкви вірменської спільноти (с.143).

Така ситуація призводила до тісних взаємовпливів між вірменською та руською, а згодом і польською громадами міста. Так «північно-східний бік

¹ Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 243 с.

² Див.: Пламєницька О. Кам'янець-Подільський. – К., 2004.

(вірменського – *Авт.*) ринку обмежувала садиба П'ятницької церкви, а південно-східний наприкінці XVI ст. – садиба Іоанно-Предтеченської. Із півночі до цвинтаря церкви Св. П'ятниці у другій половині XVI ст. підступала садиба з кам'яницею міщанина Киріака, яка з 1658 р. слугувала для української громади будинком магістрату. [...] Західний бік ринку замикав квартал, що формувався навколо дерев'яної православної церкви Вознесіння. [...] Із північно-західного боку Ринку вулицею Вознесенською можна було потрапити на Польський ринок» (с.140–141). Це дозволяє припускати, що наявність великої кількості православних церков, які з різних боків обмежували вірменську ринкову площу, спонукала міщан до взаємної терпимості, продиктованої потребою узгодження термінів богослужінь та релігійних процесій із нагоди виборів міських і цехових урядників.

Дослідження М.Петровим «націєтопографії» ранньомодерного Кам'янця дозволяє зробити висновок, що громади міста вже у XVI ст. перестали бути закритими. Їхні члени, припинивши дотримуватися середньовічних норм розселення за етноконфесійними ознаками, почали купувати будинки поза «своїми» кварталами. Із 1555 р. взаємну ізоляцію кам'янецьких громад було остаточно зруйновано грамотою Сигізмунда Августа, котрий узаконив права русинів та вірмен мати садиби у кварталах поляків-католиків (с.163, 215, 220). Аналогічною ситуація була і на передмістях, де попри домінування населення грецького обряду були резиденції католицьких чернечих орденів, а також мешкали євреї. Етноконфесійна неоднорідність тут доповнювалася соціальною, оскільки значна кількість територій на передмісті перебувала у володінні шляхти та патрициїв.

Більшість будинків на передмістях, як, зрештою, і у самому місті впродовж XV–XVII ст. були дерев'яними, а тому часто страждали від природних катаклізмів. Масштабне кам'яне будівництво розпочалося лише після пожежі 1616 р. за особистим розпорядженням Сигізмунда III. Археологічні розкопки, проведені автором у центральній частині міста, підтверджують цей факт, переконливо спростовуючи припущення О.Пламеницької про забудову Польського ринку XV–XVII ст. кам'яними житловими спорудами балтійського типу (с.130, 157).

Не вдаючись в аналіз чергової дискусії між автором-істориком та його опонентом-архітектором щодо автентичності реконструкції міських башт за краківськими взірцями XIV ст., варто підкреслити, що наприкінці другого розділу М.Петров подає докладний опис еволюції кам'янецьких укріплень впродовж XV–XVII ст. Із його висновками складно не погодитися, адже справді довгий час неприступність місцевої фортеці забезпечувалася передовсім її вдалим географічним розташуванням у каньйоні р. Смотрич. Кам'яний мур навколо міста вперше було споруджено лише 1567 р. (с.52, 59, 176). Наступний етап модернізації міських укріплень відбувся на початку XVII ст. У 1617 р. із західного боку Старого замку було зведено систему кам'яно-земляних бастионів, що отримала назву Новий замок. Ґрунтуючись на результатах топографічних досліджень та свідченнях сучасників, М.Петров уважав спорудження горнверку основною причиною втрати містом свого колишнього оборонного потенціалу. Захоплення бастионів не становило труднощів для добре озброєного ворога, котрий під їх захистом отримував можливість обстрілювати місто з гармат. Не викликає заперечень

і припущення дослідника, що саме оволодіння Новим замком і стало основною причиною здачі фортеці османському війську в 1672 р. (с.196). Процеси реконструкції фортечних укріплень упродовж XVIII ст., коли місто втратило своє колишнє оборонне значення, не привернули уваги науковця.

Проведений у третьому розділі книги аналіз демографії Кам'янця вимагає методологічних уточнень. Хронологічно найбільш раннє встановлення кількості міщан було здійснене автором за люстрацією 1570 р., що засвідчувала проживання їх у 645 будинках. У своїх підрахунках М.Петров відмовився від запропонованого М.Владимирським-Будановим коефіцієнту 5 осіб на один дім, вважаючи його заниженим. Дослідник скористався методикою М.Капралія, котрий для Львова XVI ст. збільшував цей показник до 8 осіб. Додавши до отриманого таким чином числа орієнтовну кількість селян навколишніх фільварків і мешканців передмість, духівництва, жовнірів та замкових слуг він отримав 6 тис. осіб (с.203). Узагалі підхід до таких коефіцієнтів мав би бути більш докладно обґрунтованим, ураховуючи специфіку кожного міста та його археологію, адже поряд при підрахунках кількості населення у XVII–XVIII ст. автор, покликаючись на праці М.Крикуна, приймає коефіцієнт 6 осіб. Таким чином, отримано інформацію про 7,5 тис. міщан, що мешкали в Кам'янці першої половини XVII ст. (с.204).

Слід зауважити, що з другої половини XVII ст. близько половини населення міста почали становити вояки. Присутність десятитисячного турецького гарнізону з 1672 р. (с. 206) робить його віднесення до категорії великих міст України та Європи (с. 213) дещо натягнутим, особливо беручи до уваги те, що за проведеним через три роки переписом тут проживало лише 5 тис. міщан (с.206). Упродовж XVIII ст. демографічні показники в Кам'янці не піднялися вище цієї цифри, під впливом пошестей, природних катаклізмів та воєнних дій коливаючись у межах від 3 до 5 тис. осіб. Звісно, розглядаючи ці підрахунки автора, не слід забувати, що остаточної редакції праці він завершити не встиг і певні суперечності в тексті часто мають попередній характер.

За автором, із кінця XIV ст. руська громада кількісно переважала вірменську та польську. Лише у другій половині XVII ст. русини поступилися полякам (с.204–205, 219). Упродовж перебування міста під владою османів домінування на короткий час було повернуто, оскільки внаслідок масштабної еміграції поляків та вірменів до міста переселилася значна частина православного населення околиць (с.206). У використаних автором джерелах з XVIII ст. відсутні згадки про руську громаду, що, на його думку, свідчило про зростаючу колонізацію мешканців Кам'янця (с.221).

Реконструючи історію міського самоврядування М.Петров висловлював думку, що впродовж 1374–1430 рр. тут на рівних правах співіснували руська та вірменська громади, кожна з яких мала повне самоврядування. Із переходом Кам'янця під владу Корони Польської його отримали лише поляки. Вірменська та руська громади обмежувалися виборним війтом, що водночас виконував судові й господарські функції. Правові особливості ранніх етапів співжиття трьох громад висвітлює наведений автором привілей Казимира Ягеллончика від 1461 р. Цей документ розподіляв повинності щодо візничого та сторожового між,

з одного боку, руською та вірменською громадами, а з іншого – «латинськими мешканцями Кам'янця» (с.214). Такий поділ обов'язків лише посилив контакти поміж обома спільнотами, основу для яких було закладено у XIV ст. Джерела XVI–XVII ст. подають численні свідчення про їх наявність як на вищих, так і на нижчих щаблях суспільної драбини. Взаємні непорозуміння залежно від суті справи та етноконфесійної належності сторін вирішувалися в межах як руської, так і вірменської юрисдикцій. Крім цього, вірмени, що мешкали на території під руською юрисдикцією, до 1670 р. судилися за руським правом (с.215).

Правова основа співжиття трьох кам'янецьких спільнот зазнала змін після переходу міста під владу Османської імперії. Скасоване в 1670 р. судочинство руської громади було відновлене. Турецька адміністрація натомість анулювала польське й вірменське самоврядування. Розповідаючи про період 1672–1699 рр., автор не розкриває характеру стосунків між османськими урядниками та мешканцями міста, однак проаналізовані ним джерела свідчать, що після закінчення турецького періоду представники польської громади вжили рішучих заходів, аби повернути собі домінуючі позиції. У 1699 р. рішенням Варшавського сейму православному населенню було заборонено мешкати в межах міста. Водночас замість колишніх окремих було утворено одну – польсько-руську юрисдикцію. Представники новопосталого магістрату домагалися підпорядкування «руси» польському праву впродовж засідань сейму 1702 р. Через рік мети було досягнуто й руська громада остаточно втратила своє самоврядування (с.221). На думку М.Петрова, такі дії польської адміністрації були продиктовані передовсім бажанням запобігти зростанню руського впливу, що міг посилитися внаслідок згаданого в попередньому розділі притоку православного населення околиць.

Тиску зазнали і представники вірменської громади, що вже на початку століття відновили своє самоврядування. Конкуренція в торгівлі та ремеслі, котру вони складали польському населенню, породжувала конфлікти, до вирішення яких залучалися навіть спеціальні королівські комісії. Автор уважав, що ця довготривала боротьба виявилася одним із чинників акультурації: суперечності між вірменським та польсько-руським магістратами призводили до того, що вірменські патриції, купуючи нерухомість у межах відповідних кварталів, переходили під юрисдикцію останнього, надійніше захищеного нормами маґдебурзького права (с.234). У результаті в Кам'янці було створено єдиний магістрат. Однак дата його виникнення видається суперечливою. Польська дослідниця Р.Круль-Мазур, покликаючись на документи з колекції А.Чоловського відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, стверджує, що юрисдикції було інтегровано 1787 р.³ За М.Петровим, єдиний магістрат почав функціонувати в 1790 р. (с.235), при цьому автор не вказав джерела своєї інформації, що схиляє до думки, що він просто помилився.

Окремого фахового дослідження вимагають і проблеми самоврядування єврейської громади Кам'янця й округи. Упродовж XV–XVIII ст. польський король, бажаючи, з одного боку, уберегти християн від конкуренції, а з іншого – примножити прибутки, що йшли у скарбницю, неодноразово забороняв євреям

³ *Król-Mazur R. Miasto Trzech Nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku.* – Kraków, 2008. – S.595.

селитися в межах міста. Проте завдяки офіційній або напівлегальній протекції з боку старост та міських урядників, вони змогли розвинути свою діяльність у місті. У вступі до праці автор зазначає, що євреям не вдалося досягти окремого самоврядування (с.23), однак на сторінках книги декілька разів трапляється цитата Ульріха фон Вердума, що свідчив про існування в кам'янецьких євреїв окремого суду та двох синагог – у місті і на його околицях (с.61, 254). Більше того, серед документів цивільно-військової комісії, котра функціонувала в місті впродовж 1789–1793 рр., містилася ухвала щодо нагляду за порядком сплати боргів місцевим кагалом (с.257).

Останні три розділи монографії М.Петрова присвячено міському господарству, себто внутрішній та зовнішній торгівлі, ремісничому виробництву й сільськогосподарським заняттям міщан. У цих сферах етнічний фактор також відігравав значну роль. Зокрема, автор зазначає, що польські та руські купці займалися перш за все дрібною внутрішньою торгівлею, а вірмени – зовнішньою, переважно завозячи до країни товари зі Сходу. Торгівля з Туреччиною залишалася провідною галуззю економіки міста до кінця існування Речі Посполитої. Однак, за версією М.Петрова, у XVIII ст. її розміри значно зменшилися. Історик бачив причину цього явища в конкуренції, котру вірменам почали складати єврейські купці, шляхта та офіцери гарнізону. Сьогодні проти цієї гіпотези виступає Р.Круль-Мазур. У своїй праці вона зазначає, що наприкінці XVIII ст., навпаки, спостерігався великий приріст у торгівлі кам'янецьких вірменів на території Туреччини, пов'язаний із переходом під владу Габсбургів трьох колишніх польських осередків орієнтального торгу: Бродів, Львова та Станіслава⁴. Питання це дискусійне й потребує додаткових досліджень. Схоже, що версія М.Петрова безсумнівна лише щодо першої третини XVIII ст.

Ремесло в Кам'янці функціонувало на основі цехової організації. Упродовж XVI–XVIII ст. джерела нараховують у місті від 12 до 18 цехів. Спочатку вони ділилися за етнічною ознакою, однак уже з 1530-х рр. представники руської громади почали входити до польських цехів. Окремі організаційні структури впродовж досліджуваного періоду вдалося зберегти лише вірменам. Серед промислів поширення набули ті, котрі концентрувалися на переробці продуктів сільського господарства.

Рільництво, городництво та садівництво розвивалися передовсім на передмісті та околицях, де окрім трьох міських громад володіли ділянками шляхтичі, представники замкової адміністрації та духовництва. За твердженням М.Петрова, упродовж XVI–XVII ст. сільське господарство, котрим займалося близько 35% міських мешканців, приносило місту незначні прибутки, виконуючи передовсім допоміжну функцію (с.332). Натомість із XVIII ст. в місті «простежується деякий спад інтересу до оборонного чинника, а взамін активізується аграрний, котрий спонукав патрициїв до нагромадження засобів виробництва в якості землі, а місто – до швидшої еволюції в промислово-ремісничому відношенні» (с.330). Якщо з другою частиною тези можна посперечатися, то про

⁴ *Król-Mazur R.* Miasto Trzech Nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – S.689.

слухність першої свідчать численні конфлікти між міщанами й шляхтою за володіння ділянками в передмістях та селах околиць.

Висловлюючи вдячність колегам передчасно померлого дослідника, у першу чергу професорові В.Степанкову, рецензенти не можуть не звернути уваги на певні хиби видання. Напевно, працюючи над ним, сам М.Петров усунув би значну їх частину, а редактори не наважилися втручатися в авторський текст. Саме тому в ньому залишилися численні повтори, які стосуються як тез, що дискутуються у книзі, так і ідентичних джерельних даних, причому часто в одному й тому ж розділі (наприклад, с.272, 284 – дати кам'янецьких ярмарків; с.281, 283 – розміри торгового мита в Кам'янці; с.283, 288 – теза про стан торгівлі подільських купців «лісовими товарами»; с.302–303 – свідчення про одночасне функціонування в місті двох кушнірських цехів: вірменського та польсько-руського й ін.). Мають місце також наведення цитат мовою оригіналу без перекладу (с.162, 176), граматичні та помилки набору у власних назвах (с.107, 302), іменах (с.134) та ін. Проте ця обставина аж ніяк не применшує наукової цінності книги, в якій зібрано багатий фактологічний матеріал із різних сфер міського життя Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст., а тільки змушує сумувати з приводу невблаганності смерті, яка вирвала з життя талановитого дослідника, так і не дозволивши йому завершити головну працю свого життя.

Л.В.Войтович (Львів), Є.І.Поляков (Львів)